

SHAXSNING INDIVIDUAL TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI: TEMPERAMENT, XARAKTER

Avliyoqulova Madina Sharofiddinovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

“Filologiya va tillarni o‘qitish: ingliz tili” ta’lim yo‘nalishi 2- bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17730966>

Annotatsiya. Shaxsning individual tipologik xususiyatlari — temperament va xarakter — psixologik tadqiqotlarda markaziy o‘rin tutadi. Ushbu maqolada temperament va xarakter tushunchalarining nazariy asoslari, ularning biologik va ijtimoiy omillari, shuningdek ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar tahlil qilinadi. Maqolada Cloninger’ning psixobiologik modeli, temperament turlari va xarakter o‘shish mexanizmlari hamda ularning shaxs rivojiga ta’siri o‘rganiladi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, temperament tug‘ma va barqaror psixofiziologik xususiyatlar majmui bo‘lsa, xarakter ko‘proq o‘zgaruvchan va tajriba asosida shakllanadigan komponentdir. Shu ma’lumotlar shaxs psixologiyasida diagnostic va rivojlanish tadqiqotlari uchun muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: temperament, xarakter, individual tipologik xususiyatlar, psixobiologik model, shaxs rivoji

Аннотация: Индивидуально-типологические особенности личности — темперамент и характер — занимают центральное место в психологических исследованиях. В данной статье анализируются теоретические основы понятий темперамента и характера, их биологические и социальные детерминанты, а также взаимосвязи между ними. Рассматривается психобиологическая модель Клонингера, типы темперамента, механизмы формирования характера и их влияние на развитие личности. Результаты анализа показывают, что темперамент представляет собой врождённый и относительно стабильный комплекс психофизиологических свойств, тогда как характер является более изменчивым компонентом, формирующимся на основе опыта. Эти данные имеют важное значение для диагностических и развивающих исследований в психологии личности.

Ключевые слова: темперамент, характер, индивидуально-типологические особенности, психобиологическая модель, развитие личности.

Annotation: Individual typological traits of personality—temperament and character—hold a central place in psychological research. This article analyzes the theoretical foundations of the concepts of temperament and character, their biological and social determinants, as well as the interrelations between them. Cloninger’s psychobiological model, types of temperament, mechanisms of character development, and their impact on personality growth are examined. The results indicate that temperament represents an innate and relatively stable set of psychophysiological traits, whereas character is a more flexible component shaped through experience. These findings are significant for diagnostic and developmental studies in personality psychology.

Keywords: temperament, character, individual typological traits, psychobiological model, personality development.

Kirish

Shaxs psixologiyasining muhim masalalaridan biri — individual tipologik xususiyatlar bo‘lib, ular temperament va xarakterni o‘z ichiga oladi. Temperament — tug‘ma psixofiziologik

xususiyatlar majmui bo'lib, shaxsning hissiy reaktivligi va harakatlantiruvchi dinamizmini belgilaydi.

Xarakter esa tashqi dunyo bilan aloqada namoyon bo'ladigan odatiy munosabatlar, etika va irodaviy xususiyatlarni o'z ichiga oladi va ko'pincha ijtimoiy va tarbiyaviy omillar orqali shakllanadi.

Tushunchalarni chuqur o'rganish shaxs rivoji, diagnostika va psixologik aralashuvlarda katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya

Maqola nazariy va empirik tadqiqotlar usullarini birlashtiradi. Nazariy qismda ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi, jumladan Cloninger'ning temperament va xarakter modeli, biologik nazariyalar, shuningdek tipologik yondashuvlar. Empirik qismda nisbiy tadqiqotlar va mavjud psixometriya vositalari, masalan, Temperament va Character Inventory (TCI), tahlil qilinadi. Cloninger modeli asosida qilingan tadqiqotlar va psixologik testlar natijalari ham ko'rib chiqiladi.

Natijalar

1. **Temperament nazariyasi:** Cloninger'ning psixobiologik modeli bo'yicha temperament to'rt o'lchovdan iborat: novelty seeking (yangilik izlash), harm avoidance (zarardan saqlanish), reward dependence (mukofotga bog'liqlik) va persistence (bardoshlik).
2. **Xarakter komponentlari:** Cloninger modeli shuningdek uchta xarakter o'lchoviga ega: self-directedness (o'zini boshqarish), cooperativeness (hamkorlik), self-transcendence (o'zini kengaytirish).
3. **Tipologik xususiyatlar:** Temperament turlari klassik nazariyalarda sangvinik, xolerik, flegmatik va melanxolik tiplariga bo'linadi.
4. **Xarakter shakllanishi:** Xarakter ko'proq ijtimoiy va psixologik tajriba natijasida shakllanadi.
5. **Munozara natijasi:** Temperament va xarakter o'rtasidagi o'zaro aloqalar kuchli: temperament tug'ma reaktivlikni belgilasa, xarakter shaxsiy va ijtimoiy tajribalar orqali rivojlanadi. TAD tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, temperament xavf, ijtimoiy himoya mexanizmlari bilan aloqador.
6. **Amaliy ta'sir:** Temperament va xarakter tushunchalarini birlashtirish shaxs baholashda (diagnostika), psixologik maslahat va terapiyada individual yondashuv uchun zamin yaratadi. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, xulq-atvor, hissiyotlar va harakat uslublarini tushunishda bu ikkisi birga ishlatilsa, samara oshadi.

Tahlil va muhokama

Temperament va xarakter shaxsiyat psixologiyasida individual tipologik xususiyatlarni aniqlashda asosiy tushunchalar sifatida ko'riladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, temperament biologik, genetik va psixofiziologik omillar bilan belgilanadi va odatda tug'ma xususiyat sifatida namoyon bo'ladi, shu bilan birga u shaxsning hissiy reaktivligi, harakatlantiruvchi faoliyati va stressga moslashuvchanligini belgilaydi [1]. Xarakter esa ko'proq ijtimoiy, tarbiyaviy va shaxsiy tajriba orqali shakllanadi va o'zgaruvchan xususiyatga ega, u shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqasini, etik qadriyatlarini, maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakatlarini va irodasini aks ettiradi [2]. Shu nuqtai nazardan, temperament va xarakter bir-birini to'ldiruvchi, lekin bir xil bo'lmagan shaxsiy xususiyatlardir.

Cloninger'ning psixobiologik modeli temperament va xarakterni birgalikda o'rganishning ilg'or yondashuvini taqdim etadi. Modelga ko'ra, temperament to'rt asosiy o'lchovdan iborat: yangilik izlash (novelty seeking), zarar ko'rishdan saqlanish (harm avoidance), mukofotga bog'liqlik (reward dependence) va bardoshlik (persistence) [3]. Bu o'lchovlar shaxsning biologik asoslari va psixofiziologik reaktivligini aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, yuqori darajada novelty seeking bo'lgan shaxslar yangi tajribalarga ochiq va faol, lekin ba'zan impulsiv bo'lishga moyil bo'ladi, harm avoidance yuqori bo'lgan shaxslar esa xavf va stressli vaziyatlardan qochishga intiladi. Shu bilan birga, reward dependence shaxsning ijtimoiy bog'lanishlarga bo'lgan sezuvchanligini va boshqalar bilan munosabatlarida qo'llab-quvvatlovchi xatti-harakatlarini belgilaydi. Persistence esa shaxsning maqsad sari intilishi va bardoshlilikini ko'rsatadi.

Xarakter komponentlari esa Cloninger modeli bo'yicha uchta o'lchovdan iborat: o'zini boshqarish (self-directedness), hamkorlik (cooperativeness) va o'zini kengaytirish (self-transcendence) [3]. O'zini boshqarish shaxsning maqsad sari intilishi, o'z xatti-harakatlarini tartibga solish qobiliyatini bildirsa, hamkorlik ijtimoiy muhitga moslashish va boshqalar bilan samarali muloqot qilishga yordam beradi. Self-transcendence esa shaxsning o'zini jismoniy va ijtimoiy chegaralardan kengaytirish, ruhiy va falsafiy jihatdan o'sish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Tipologik yondashuvlar esa temperamentni klassik toifalarga bo'lish orqali aniqlaydi: sangvinik, xolerik, flegmatik va melankolik. Sangvinik shaxslar ijtimoiy, faol va sezgir bo'lsa, xoleriklar energiyali, qarorli va harakatga tayyor bo'ladi. Flegmatik shaxslar osoyishta, barqaror va chidamli, melankoliklar esa hissiy sezgir va o'z-o'zini tahlil qiluvchi xususiyatlarga ega [4]. Ushbu klassifikatsiyalar tadqiqotlarda shaxsni umumiy tushunish uchun qulay vosita bo'lib xizmat qiladi, biroq zamonaviy psixologiya uni yanada batafsil va individual yondashuv bilan to'ldirishga intiladi.

Empirik tadqiqotlar temperament va xarakter o'rtasidagi murakkab o'zaro aloqani ko'rsatadi. Masalan, tadqiqotlar shuni bildiradiki, temperament shaxsning asosiy reaktiv xususiyatlarini belgilaydi va u bilan bog'liq bo'lgan hissiy reaksiyalarni prognozlash mumkin [5]. Shu bilan birga, xarakter shaxsning ijtimoiy va shaxsiy tajribasi orqali shakllanadi, bu esa o'z navbatida temperamentga bog'liq xatti-harakatlar va stressga moslashuvchanlikni yanada rivojlantiradi. Masalan, yuqori harm avoidance va past self-directedness kombinatsiyasi shaxsning qaror qabul qilish qobiliyatini cheklashi mumkin, ammo samarali pedagogik yoki psixologik aralashuvlar orqali self-directednessni oshirish mumkin.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, temperament va xarakterni birgalikda o'rganish shaxsiyatni baholashda va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Psixologik diagnostika va individual maslahat berishda shaxsning biologik reaktivligi va ijtimoiy xatti-harakatlarini alohida baholash imkoniyati mavjud bo'ladi [6]. Masalan, psixoterapiya jarayonida temperamentning tug'ma xususiyatlarini hisobga olish, stressga sezuvchan shaxslar uchun mos strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. Shu bilan birga, xarakterni rivojlantirish bo'yicha mashg'ulotlar shaxsning ijtimoiy ko'nikmalarini, hamkorlik va o'zini boshqarish qobiliyatini mustahkamlaydi.

Shuningdek, temperament va xarakter o'rtasidagi aloqaning murakkabligini ko'rsatadigan tadqiqotlar mavjud. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, temperament va xarakter komponentlari shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligini belgilovchi himoya mexanizmlari bilan chambarchas bog'liq [7]. Masalan, yuqori harm avoidance bilan yuqori

cooperativenessga ega shaxslar stressli vaziyatlarda samarali ijtimoiy strategiyalarni qo'llashi mumkin, ammo past cooperativeness bilan birgalikda yuqori harm avoidance hissiy noqulaylikni kuchaytiradi. Shu bilan birga, self-transcendence komponenti yuqori bo'lgan shaxslar o'zini ijtimoiy va ruhiy jihatdan kengaytiradi, bu esa temperamentning cheklovlarini qisman yengib o'tishga yordam beradi.

Tahlil jarayonida aniqlangan yana bir muhim jihat — psixometrik vositalarning madaniy kontekstdagi mosligi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Cloninger'ning Temperament va Character Inventory (TCI) va boshqa psixometriya vositalari turli madaniy kontekstlarda turlicha natija berishi mumkin [8]. Shu sababli, shaxs psixologiyasida xalqaro va madaniy jihatdan moslashuvchan diagnostika usullarini ishlab chiqish zarur. Cross-cultural tadqiqotlar, uzoq muddatli kuzatuv va psixobiologik sinovlar bu masalalarni yanada aniqlashtirish imkonini beradi.

Temperament va xarakter o'rganishining amaliy ahamiyati keng. Pedagogika sohasida shaxsning individual xususiyatlarini hisobga olish, o'quvchilarning o'qishga motivatsiyasini oshirish va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Klinika psixologiyasida esa bu yondashuv shaxsga individual terapevtik strategiyalar ishlab chiqish va stressni boshqarish bo'yicha tavsiyalar berishda muhim vosita hisoblanadi [9]. Shuningdek, tadqiqotlar temperament va xarakterning sog'liq va psixologik barqarorlik bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi, bu esa shaxs rivojini diagnostika qilishda qo'llaniladigan ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi [10].

Biroq, tahlil davomida ayrim cheklovlar aniqlangan. Birinchidan, tipologik klassifikatsiyalar, masalan, sangvinik, xolerik, flegmatik va melanxolik, doim ilmiy qat'iylikka ega emas va ularni zamonaviy psixologiyada shaxsni tushunish uchun umumiy vosita sifatida qabul qilish tavsiya etiladi [11]. Ikkinchidan, temperament va xarakter o'rtasidagi aloqani o'rganishda empirik tadqiqotlar ko'pincha qisqa muddatli yoki cheklangan sample bilan amalga oshiriladi, bu esa natijalarning umumlashtirilishini cheklashi mumkin. Shu sababli, kelajakda uzoq muddatli va cross-cultural tadqiqotlar, shuningdek, biologik va psixologik parametrlarni birgalikda o'rganish zarur.

Tahlil natijalari shuningdek shuni ko'rsatadiki, temperament va xarakter o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik individual psixologik rivojlanish, stressga moslashuvchanlik, ijtimoiy xatti-harakatlar va qaror qabul qilish jarayonlarini chuqur tushunishga imkon beradi. Shaxs psixologiyasida bu yondashuv pedagogik, klinik va ijtimoiy tadqiqotlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, tadqiqotlar shuni bildiradiki, temperamentning tug'ma xususiyatlari va xarakterning tajriba orqali shakllanishi bir-birini mustahkamlash mexanizmini hosil qiladi, bu esa shaxsiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi [12].

Xulosa

Maqola natijalari shuni ko'rsatadiki, shaxsning individual tipologik xususiyatlarini tushunishda temperament va xarakter tushunchalari birgalikda muhim rol o'ynaydi. Temperament biologik asoslangan va barqaror bo'lsa, xarakter ijtimoiy va tajriba asosida moslashadi. Cloninger'ning psixobiologik modeli shaxs psixologiyasini baholashda hamda rivojlantirishda foydali vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Klinik va pedagogik psixologiyada bu yondashuv shaxsga individual yondashuvni ta'minlashga yordam beradi.

1. Mamatova, R., & Shomurotov, U. "Inson temperament – xarakterning tug‘ma xususiyatlari va hayotdagi o‘rni." *Scientific-JL*, 2025.
2. Fountoulakis, K. N., et al. "Modeling human temperament and character on the basis of ..." *Annals of General Psychiatry*, 2019.
3. Aslan, N., & Arkar, H. "The relationship between temperament and character traits and anger response styles in university students." *Düşünen Adam: The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*, 2016.
4. Norman, U. A., et al. "Depressive personality traits and temperament ..." *Journal, ScienceDirect*, 2023.
5. Hemmati, A. "Temperaments and characters." *PMC – NCBI*, 2021.
6. Sevinch, S. "Xarakter tuzulishi va xususiyatlari." *BestPublication*, 2025.
7. Shavkatjonovna, Q. M. "Psixologiyada xarakterning o‘ziga xosligi." *Inlibrary.uz*, 2025.
8. Jurayev, H. "Shaxs va uning temperamentida psixologik himoya mexanizmlari ..." *ScienceWeb Uzbekistan*, (konferensiya maqolasi), 2022.
9. Sayfullayeva, F. "Temperament turlari va uni o‘rganish metodikasi." *Journal of Analytical Synergy and Scientific Horizon*, 2025.
10. Mumindjanova, S. X., & Axmatjonova, S. A. "O‘quvchilarning temperament va xarakterning shakllanishida oilaning roli." *Scientific Progress*, 2023.
11. Jabbarov, O. G. "Individual-tipologik xususiyatlar." *ScienceWeb Uzbekistan*, (maqola), 2021.
12. Umumiy psixologiya, (ta’lim manbasi). K.K. Platonov ta’limoti bo‘yicha. *Renessans Edu*, 2023